

ИНТЕЛЕКТУАЛНО ВЪЗПИТАНИЕ

Иванка Шивачева-Пинеда

INTELLECTUAL EDUCATION

Ivanka Shivacheva-Pineda

Abstract: The theme of the article is focused on the main problems of the intellectual education - traditional and stemming from the changes in the social conditions and the current paradigm for the position of the child in the pedagogical processes.

The choice of the topic and its scope are determined by their constant relevance and importance, but also by the changes in their own dimensions in the contemporary conditions - on the one hand declared in the last decades educational priorities and, on the other hand, contradictory results correlating with the intellectual education development of children and pupils. The facts show that the problem of children's intellectual education and development as a value and a responsibility of all the factors is still insufficiently appreciated.

The aim of this work is to focus on the essence, characteristics, elements and process of the intellectual education and its social significance.

Keywords: Intellect, intellectual education, intellectual development, educators, pupils, children

Всяка страна на възпитанието е свързана със значими социални феномени, които детерминират съществуването и просперитета на обществото. В хилядолетното си развитие човечеството е осмислило и оценило тези феномени. Резултат на това осъзнато отношение е стремежът да се осигури грижа, организация и ресурси за развитието на личностни характеристики у следващите поколения, хармонизиращи с тези ценности.

1. Интелект

В основата на интелектуалното възпитание е интелекта. Той е неговата цел, съдържание и основни задачи.

1.1. Същност и структура на интелекта

Интелектът (от лат. intellectus – познание, разбиране) е феномен, който е предмет на широк научен интерес и проучване от голям брой автори, работещи в различни научни области предвид неговата ценност както за отделната

личност, така и за обществото. Неговото тълкуване и дефиниране е разнообразно и обвързано от гледната точка и изходните теоретични позиции на авторите. С. Чавдарова-Костова обобщава теориите и дефинициите на интелекта в основни групи, разглеждан като способност за: абстрактно мислене; адаптиране към нови условия; обучение и учене; решаване на проблеми; обща способност за схващане на взаимовръзки, взаимоотношения, зависимости; обща когнитивна способност; комплексна способност на личността; способност на личността да действа целенасочено; като родово понятие; способност за решаване на тестове за интелигентност и др. (S. Chavdarova-Kostova, 2001, 20-22)

Въз основа на изходните си постановки и дефиниции за интелекта и обхвата му, авторите диференцират и различни видове интелект:

- общ фактор **g** и конкретни фактори **s** (Ch. Spearman, 1927);
- обща, флуидна и кристализирала интелигентност (R. Cattell, 1971; J. Horn, 1968);
- множествена интелигентност – езикова, логико-математическа, пространствена, музикална, телесно-кинестетична, междуличностна (H. Gardner, 1983-2006);
- емоционална интелигентност (P. Salovey and J. Mayer, 1990; J. Mayer, P. Salovey and Caruso, 2000; P. Salovey and Pizarro, 2003 and others);
- социална интелигентност (Kihlstrom and Cantor, 2000);
- практическа интелигентност (Strenberg et al., 2000; Wagner, 2000);
- културна интелигентност (Ang, Dyne and Koh, 2006; Strenberg and Grigorenko, 2006; Triandis, 2006) и др. (by R. Sternberg, W. Williams, 2014)

Всяка интерпретация на същността и обхвата на интелекта обогатява познаването му чрез акцентирание на конкретни негови компоненти, но не би следвало да се абсолютизира.

Въпреки посоченото многообразие в становищата за интелекта, безспорно той винаги се обвързва с личността. Изхождайки от необхватната сложност, *интегритет* и богатство на „вселената“ човешка личност (и психика), е резонно да се предпочете осмислянето на интелекта като комплексно личностно качество с многобройни конкретни компоненти и измерения. В този смисъл, близко е тълкуването му от Л. Десев като комплексно личностно свойство със сложна структура. В нея са интегрирани различни сфери на психиката и личността с множество свои компоненти, намиращи се в специфични системни взаимоотношения. (L. Desev, 1999)

Всички автори (независимо от акцента, който поставят) обвързват интелекта с характеристиките на *познавателната* дейност на личността. (L. Dimitrov, 1994) С. Чавдарова-Костова го определя като „... съвкупно функциониране на отделните познавателни процеси, насочено към схващането на определени взаимовръзки и отношения между предмети, явления, понятия от различен характер“. (S. Chavdarova-Kostova, 2012, 135) Основна роля в него имат качествата и развитието на мисленето на човека като абстрактен познавателен психичен процес за обобщено и опосредствано опознаване на

действителността. Мисленето е процес, който позволява на човека да надхвърли ограниченията на сетивата и да опознава света отвъд техните възможности. Там където не могат да достигнат нашите сетива, опознаваме света по пътя на логиката и асоциациите. Мисленето винаги е решаване на някаква задача, в хода на което от налични известни предпоставки чрез инструментите на логиката се откриват неизвестни факти или обстоятелства. Основни компоненти на интелекта са елементите на мисленето:

- овладяване на *мисловните операции* - анализ, синтез, сравнение, обобщение, абстрахиране, систематизиране и др., за да може личността да се ориентира правилно в ситуациите и да използва наличната информация и знания;

- развитие на *формите на мислене* - понятия, съждения и умозаклучения за достигане до ново, обобщено и/или конкретно знание чрез логически правилно конструирани изводи;

- развитие на *видовете мислене* - предметно-действено, нагледно-образно, абстрактно-логическо и творческо, необходими за успешно реализиране на различни дейности;

- развитие на *качествата на мислене* - самостоятелност, критичност, самокритичност, широта, дълбочина, логичност, съобразителност, бързина и др.

Наред с безспорното значение на мисленето за интелекта, важно място в неговата структура заемат и други компоненти на психиката и личността с високото развитие на своите качества като:

- други елементи на *познавателната* (когнитивна) сфера:

- *възприятие* - сетивен познавателен психичен процес със значими за интелекта качества като обем, бързина на възприятието, наблюдателност на личността;

- *памет* – психичен процес на запомняне, съхраняване, възпроизвеждане и забравяне на минал опит. Значими за интелекта качества на паметта са бързина на запомняне, качество на съхранение на информацията, услужливост на паметта (бързина и качество на възпроизвеждане на информацията в момента, когато тя е необходима) и др.;

- *въображение* - абстрактен познавателен психичен процес на преобразуване на стари и създаване на нови образи. В структурата на интелекта имат своето място развитието и проява на качествата креативност, комбинативност, иновативност при решаване на различни задачи и изпълнение на определени дейности;

- елементи на *емоционално-волевата* (афективна) сфера:

- *внимание* – психичен процес (механизъм или състояние) за насочване на психичната активност на личността. важни елементи на интелекта са качествата на вниманието концентрация, устойчивост, разпределеност, подвижност и др.

- *волеви качества* на личността – психичен процес (механизъм или състояние) за мобилизиране на психичните и личностни ресурси за преодоляване на трудности при постигане на определена цел. Значими

елементи в структурата на интелекта са волевите качества целенасоченост, настойчивост, решителност, дисциплинираност, самообладание и др.

Анализът на интелекта в по-широк смисъл, го обвързва както с познавателните способности на личността, така и с възможността ѝ да се справя с практически задачи и ситуации, да извършва успешно и ефективно определени дейности. Редица автори извеждат като основна характеристика (функция) на интелекта – решаването на проблеми. (L. Dimitrov, 1994; L. Desev, 1999 and others) Широкото тълкуване на интелекта включва в неговата същност не само способността за решаване на логически задачи, но и справяне с разнообразни практически задачи. С. Чавдарова-Костова формулира по-широка система от функции (цели) на интелекта: „1) Постигане на разбиране за явления и процеси; 2) Решаване на проблеми; 3) Адаптиране към нови условия“. (С. Чавдарова-Костова, 2012, 135) В. Щерн също подчертава адаптивната функция на интелекта. (by L. Dimitrov) Анализиранията по-горе същност и компоненти на интелекта като комплексна и богата личностна формация предполага и налага разширяване на предложената система от функции. Тя може да бъде допълнена и обогатена, доколкото характерът на човешката активност не се изчерпва с възможността за адаптиране към променящите се условия на средата. Нейните висши форми на проява са преобразуващата и творческа дейност, чрез които личността променя и обогатява средата във всичките ѝ измерения. Аналогична е и позицията на Уекслер. (by L. Dimitrov) Тази страна в същността на интелекта изисква у личността да са развити и съответните практически качества – за планиране, ориентировъчни и организационни способности, сръчност, координираност, експедитивност и т.н.

Обобщено интегралната същност и съдържание на интелекта, изразени чрез компонентите на личността (която остава отворена), са представени на фиг. 1.:

Фиг. 1. Същност и съдържание на интелекта, обобщено изразени чрез компонентите на личността

При анализа на понятието *интелект* често се използва и понятието *ум*. Тълкуването им в научната литература влага в тях еднозначно съдържание и не се откриват съществени нюанси и разлики между тях. Това дава основание и е причина за отъждествяване и използването им като синоними. (L. Dimitrov, 1994; L. Desev, 1999 and others)

Понятията интелект и интелигентност са близки. Макар често да се използват като синоними, може да се открият специфики във всяко от тях. Ако интелектът се дефинира като общо свойство, което може да е присъщо за всеки представител на вида *Homo sapiens*, то *интелигентността* се разбира като личностна характеристика на конкретния човек с индивидуална степен на развитие и изява на определен етап от живота му. В този смисъл интелектът е синоним на *общите способности* на личността – способността човек да се справя бързо, с лекота, с високо качество и успех с повече от една дейност.

1.2. Значение на интелекта

Анализираната същност на интелекта определя и неговата значимост. Високият интелект предполага и предпоставя успешна реализация на личността в обществото, осигуряване на средства и условия за сигурност и висок жизнен стандарт, усъвършенстване на собствените качества, иновативност и т.н. От друга страна, високият интелект на гражданите в обществото детерминира с по-голяма вероятност просперитета на това общество, култура в отношенията, креативност и ефективност в дейностите, редуциране на конфликтите и толерантност при разрешаването им, и като краен резултат – високо ниво на икономическо и културно развитие и благоденствие. Общества с ниско интелигентно население по-често са разтърсвани от сериозни кризи и проблеми – бедност, висока престъпност, властва насилие и несигурност, въоръжени конфликти и др. Именно този смисъл на личностния интелект го прави ценност както за отделния човек, така и за социума. Оттук произтича и основната мотивация, насочваща вниманието и усилията на семейство, училище и общество към интелектуалното развитие и възпитание на личността (детето, ученика).

1.3. Коефициент на интелигентност

Хората се различават по своя интелект. Степента на интелигентност е различна за различните личности, различна е и на отделните етапи от живота на всеки човек. Значимостта ѝ за личността, за работодатели и различни институции, за обществото, провокира разработване на богат инструментариум за нейното измерване. Изключително популярни са тестовете за интелигентност на А. Бине и Т. Симон, Д. Уекслър, Х. Айзенк, Дж. Рейвън, Торндайк, Гудинър-Д. Харис, Р.Б.Кетел и А.К.Кетел и др.

Измерва се чрез Коефициента на интелигентност, изчисляван чрез формулата на В. Щерн (by L. Dimitrov, 1994):

$$IQ = \frac{УВ}{ХВ} \cdot 100$$

където:

- **IQ** – коефициент на интелигентност
- **УВ** – умствена възраст
- **ХВ** – хронологична възраст

Коефициент на интелигентност близък до 100 е потвърждение за нормално за съответната възраст интелектуално ниво на детето. Ако IQ е значително по-нисък от 100, е знак за чувствително по-ниско интелектуално развитие на детето за възрастта му и може да бъде сигнал за умствена изостаналост. Подобни резултати трябва да насочат родители и педагози към търсене на причините за това чрез назначаване на изследвания за биологични предпоставки и/или проучване на семейната и социалната среда с цел тяхното оптимизиране. Значително по-големите от 100 стойности на IQ са свидетелство за чувствително по-висока интелигентност на детето в сравнение с връстниците му. Този факт насочва родители и педагози към осигуряване на условия, занимания и дейности, които да поддържат бързите темпове на интелектуално развитие на детето, отчитайки обаче потребностите и ограниченията на възрастта му.

1.4. Развитие на интелекта

Развитието е процес, при който е налице промяна. Тя може да бъде в положителна или в отрицателна посока. Въпреки различни позиции на авторите, може да се приеме, че когато се говори за развитие, се има предвид предимно положителната промяна в определените качества на личността. В този смисъл, развитието на интелекта е процес, при който нивото на му (интелигентността на личността) се повишава.

Развитието на интелекта е *биосоциален* процес. Зависи както от влиянието на:

- *биологичните* фактори - устройство и функционалност на централната нервна система, заложиби, темперамент, възраст, здравословното състояние, отсъствие или наличие на патологии и др.;

- *социалните* фактори:

- социално обкръжение и характеристики на макросредата – историческата епоха; национална и етническа среда и принадлежност; развитие науката, техниката и технологиите; икономическо състояние; политическо устройство; социална и културна зрялост на обществото и др.

- и микросреда - вкл. ситуация в семейството, нормални условия за живот и учене, общуване и обгрижване, внимание и любов към детето; влияние на педагогическите и много други фактори.

Интелектуалното развитие може да се реализира по различни пътища:

- като автономен процес на биологично и физиологично съзряване на организма и носителя на психиката и съзнанието (мозъкът и нервната система), и в частност мисленето и интелект;

- като стихийен, случаен и неправолинеен процес на социализация и натрупване на личен опит;

- и/или като целенасочен, направляван, организиран процес. Основна роля в този процес имат педагогическите фактори. Интелектуалното развитие е

цел на интелектуалното възпитание и на обучението.

Съществен фактор в развитието на интелекта е и самата *личност* на детето (ученика, младежа, личността). Ролята на собствената личност прогресивно нараства с възрастта и корелира с нейната зрялост. Влияние оказват формираните ценности, потребности и мотиви, цели и стремежи и други компоненти на подбудителната сфера и насочеността на личността, които определят ситуативните и ядрени избори в живота, активността и дейностите ѝ, и в голяма степен детерминират нейното развитие и самоусъвършенстване.

Основни *механизми*, в чиито условия се реализира развитието, и в частност развитието на интелекта, са общуването и дейността. *Общуването* е процес на взаимодействие, в който участват поне два субекта, обединени за постигане на обща цел. То е субект-субектен процес. Предполага активност на страните и се осъществява като:

– *Комуникация* – обмен на информация. Тя е най-съществена страна на общуването, присъства при всяко негово реализиране и представлява преобладаващата част от съдържанието му. Този факт е и основна причина, поради която често общуването се отъждествява с комуникацията. Чрез комуникацията детето (личността) получава информация с различно съдържание, която възприема, осмисля, запомня и използва, и по този начин тя става основа на знанията, възгледите и компетентностите му.

– *Междупersonностна интеракция* - обмен на начини на поведение, действия. Има своето значимо място в процеса на обучение и възпитание. Чрез нея по пътя на подражание на възрастните (родители, учители, възпитатели и др.) и упражняване се формират умения, навици и привички с различно естество (хигиенни, битови, комуникативни, познавателни и учебни, професионални и др.) при усвояване на нови дейности (игри, учебна дейност, труд).

– *Междупersonностна перцепция* - обмен на информация за другите участници в процеса на общуване. Тази страна е особено значима за ефективността на общуването. Чрез нея се изгражда образът на събеседника, формира се отношение към него (доверие или съмнение, уважение, критичност и др.) въз основа на елементите на външността му, поведението, комуникативните умения и техника (убедителност, тактичност, дискретност, достъпност, компетентност и много други), имащи влияние върху ангажираността на детето (личността) в общуването и резултатността му.

Дейността е другия механизъм на развитието, вкл. и на интелекта. Тя е съзнателна активност на личността, насочена към задоволяване на определени потребности, в резултат на което се създават нови или се преобразуват съществуващи материални или духовни продукти, чрез които се обогатява обективната действителност. Субект на дейността е личността, водена от конкретни мотиви. В условията на дейността детето (личността) ангажира мисленето си като усвоява и развива мисловните операции, формите и видовете мислене, качествата на мислене; формира и усъвършенства знания и интелектуални умения. Включването във всяка дейност поставя пред личността

задачи, ситуации и проблеми, които трябва да се анализират, да се използват собствени знания и компетентности, да се правят предположения и формулират хипотези, търсят се и вземат решения. Такива обстоятелства предоставя всяка дейност (игра, учене и труд), но безспорно най-интензивно интелектът се развива чрез ученето и творческата дейност.

Отчитайки значението на ангажирането на мисленето в дейността на личността за развитие на интелекта ѝ, трябва да се отбележи, че не малка част от хората спестяват подобни занимания както в ежедневието си, така и в учебната и трудова дейност. Причината може да се търси във факта, че мисленето е труден процес – изисква много усилия, концентрация, напрежение, упражнения, време и ресурси от личността. Човекът като рационално, но и прагматично същество, в своята еволюция върви в противоречиви посоки:

- от една страна, упражнява и развива своя интелект по пътя на изучаване на света, в който живее; проявява задълбоченост, иновативност, смелост, креативност и достига до изумителни постижения;

- от друга страна, предизвикателството и смисълът на голяма част от достиженията на човечеството е в улесняване на неговото битие и дейност. Недостатъци във възпитанието (в т.ч. и на интелектуалното възпитание) често имат за резултат формиране на комерсиални ценности и на потребителско поведение у децата и младите хора.

От тази гледна точка, често човек е склонен да предпочете да спести усилията си да мисли и твори, и разчита на шаблона, рутината, симулацията. Действайки в подобни условия, резултатите от развитието на интелекта са изключително ниски. Потвърждение на тази позиция са и данните за нашата страна през последните години от изследвания на PISA. (S. Petrova, 2010-2013-2015) В анализа на причините могат да се включат и сериозните социални проблеми в годините на прехода, противоречието между декларираните и реални ценности, засягащи образователната система и вече поколения млади хора, тяхното интелектуално развитие, реализация и начин на живот.

Посочените примери и основания подчертават не само значимостта на общуването и включване на личността (детето) в определени дейности за развитие на интелекта, а необходимостта от осигуряване на специална тяхна организация, научно съобразена със закономерностите на развитието на психиката и личността. Тази необходимост поставя въпроса за възпитание на интелекта на децата в обхвата на педагогическата наука и практика. Основните педагогически процеси възпитание и обучение са предмет на научен интерес от древността. Не може да се твърди, че има техни аспекти, които са непознати днес. И въпреки това, всяко време и епоха поставят свои предизвикателства и актуализации, подчертават и провокират отново осмисляне на значимостта им. Може да се твърди, че днес след години на формално отношение на обществото и държавността към проблемите на интелектуалното развитие на младите хора, и сблъсък със закономерните последици, отново с тревожност и острота този въпрос се изправя пред цялото общество (родители, граждани, държавници, педагози). Актуалността и значимостта на проблема за интелектуалното развитие на децата ни го прави приоритет за държавата и

образователната система и налага да се работи интензивно и да се реализира с изключителна отговорност процеса на интелектуално възпитание.

2. Същност и цел на интелектуалното възпитание

Интелектуалното възпитание е педагогически процес, страна на възпитанието, която е свързана с развитие на интелекта на личността. Той е изключително обхванат, комплексен и сложен процес. Като компонент на общия възпитателен процес (комплексен, единен и интегративен) се дефинира от различни гледни точки, с различен обхват по съдържание и във времето. (P. Radev, 2015)

В собствената си цялост и пълнота интелектуалното възпитание може за се *дефинира* като целенасочен, организиран, системен, продължителен, противоречив процес на взаимодействие между възпитатели и възпитаници, насочен към развитие на умствените възможности и интелектуалната култура на децата (учениците). Посочената формулировка съдържа основни водещи акценти:

- На първо място, интелектуалното възпитание е *процес*. Следователно, то се разбира като динамика, движение, промяна, развитие на интелектуалните качества на участващите в него страни (предимно децата и учениците), на взаимоотношенията между тях и ситуациите, в които участват.

- Участници или *субекти* (страни) в процеса на интелектуалното възпитание са възпитателите и възпитаниците:

○ *Възпитателят* е личност, която притежава социална зрялост, значителен опит, знания и компетентности, способна да се грижи съзнателно и отговорно за себе си и за поверените ѝ деца. Независимо от индивидуалните и професионални различия при възпитателите, общите им характеристики са ролята на ръководител, насочващ, помощник, подкрепящ личностното развитие на децата в процеса на възпитание (и в частност на интелектуалното им възпитание). Ролята на възпитатели изпълняват:

▪ *професионални педагози* - различни педагогически специалисти – ръководството на училището, детската градина и центровете за подкрепа за личностно развитие (директор и заместник директори), всички категории учители (детски; начални учители; учители в прогимназиален или гимназиален етап на средното образование; учители в специализирани и специални училища, профилирани и професионалните гимназии, класните ръководители, ресурсните учители и др.), възпитатели (вкл. учители в целодневното обучение в началното училище), педагогически съветници и психолози в училище, социални педагози, логопеди, рехабилитатори на слуха и говора, корепетитори, треньори и хореографи и др. Тези възпитатели притежават житейски опит и задължителна професионална педагогическа подготовка и компетентности, които им позволяват да изпълняват професионалните си отговорности и задължения за пълноценното развитие на личността на поверените им деца и ученици. (Ordinance № 12/ 01.09.2016) Разбира се, посочените професионални педагози влизат в ролята на възпитатели на собствените си деца в семейството и изпълняват родителските си ангажименти по отглеждане,

възпитаване (и в частност интелектуалното им възпитание) и развитието им.

▪ *непрофесионални педагози* – родители (биологични и приемни, осиновители), роднини и близки на семейството, настойници и други възрастни, под чийто грижи се намират децата. Близките неформални и специфични отношения в семейството го правят незаменим фактор във възпитанието на децата. Непрофесионалните педагози са носители на значителен житейски опит, зрялост, различни компетентности съобразно собствената си професионална реализация. Не притежават професионални педагогически компетентности, но е желателно да обогатяват педагогическата си култура чрез включване в различни форми – съвместно с образователните институции или чрез информално образование. Техните морални, родителски или юридически задължения включват обгрижване, прехрана, отглеждане и осигуряване на нормални условия за живот на децата, но и задължителни грижи за тяхното възпитание и пълноценно развитие (и в частност интелектуалното им възпитание). Ето защо повишаването на педагогическата им култура е необходимо условие за постигане на желаните резултати в личностното развитие на децата.

○ *Възпитаниците* са децата и учениците на различни етапи от детството и училищното образование. Това е продължителен период от живота на човека – от раждането до 19 години (според съвременната образователна система в България). Общите характеристики на възпитаниците са малък личен и житейски опит, незрялост, наивност, недостатъчни знания и компетентности, в процес на развитие са психиката и качествата на личността и т.н. „В тази възраст децата са в процес на интензивно формиране и развитие. Те не притежават готови възгледи, убеждения, ценности... Тепърва ги формират. Знанията и уменията, с които разполагат са твърде недостатъчни. В хода на социализацията учениците подражават, противопоставят се, опитват се да се приспособят към света на възрастните. През този период децата са слаби и се чувстват такива. Те са несигурни, имат нужда и търсят подкрепа, обич, внимание и грижи. Липсата на опит ги прави податливи на влияния, на внушения. Затова е наложително целенасочено, системно и постоянно ръководство на цялостното им развитие. Независимо как ще се реализира това ръководство – пряко или индиректно.“ (I. Shivacheva, 2005, 21) Децата и учениците имат нужда от подкрепа в личностното си развитие и тази помощ срещат от възпитателите.

- Процесът на интелектуално възпитание се реализира като *взаимодействие* между възпитаниците и възпитателите. Използването на термина „взаимодействие“ подчертава активността и на двете страни в педагогическия процес (субект-субектен процес). Възпитаниците участват като субекти на собственото си развитие. Без тяхното активно, съзнателно, емоционално и отговорно включване възпитателните резултати са немислими. Този възглед е в основата на съвременната педагогическа парадигма и изисква насочване на усилията на възпитателите към мотивиране и спечелване на децата (учениците) за каузата за собственото им развитие и възпитание чрез различни форми, методи, подходи и средства.

- Интелектуално възпитание е *целенасочен* процес. Параметрите на целта му са очертани още в доклада на Международната комисия за образование за XXI век пред ЮНЕСКО, представен от Жак Делор. Откриват се в рамките на четирите стълба на образованието (да се научим да знаем, за се научим да правим, да се научим да живеем заедно, да се научим да бъдем) като акцентът се поставя върху „... постоянно да се осигуряват всекиму възможности и интелектуални опорни точки за разбиране и отговорно и разумно отношение към заобикалящия го свят. Повече от всякога върху образованието ляга основната задача да възпитава у хората свобода на мисълта и съжденията, емоционалност и въображение, така че да могат да развиват своите таланти и да управляват във възможно най-голяма степен собствения си живот.“ (J. Delors, 1996, 92) Целта на интелектуалното възпитание е глобална. Синтезирано тя може да се формулира в развитие на умствените възможности (мисленето), интелекта, културата на умствен труд на децата (учениците). Разгърната в прагматичен аспект целта на интелектуалното възпитание се декомпозира в неговите конкретни задачи.

- Интелектуално възпитание е *организиран* процес. За разлика от социализацията, дейностите по интелектуалното възпитание (особено в образователните институции) са прецизно планирани, проектирани и реализирани като целите са декомпозирани в конкретни задачи на институциите, областите, етапите и във времето. Осъществява се като ръководен и контролиран процес, съпътстван с постоянен (текущ, периодичен и заключителен) вътрешен и външен мониторинг и оценка.

- Интелектуално възпитание е *системен* и постоянен процес. Реализирането му се осъществява върху основата на закономерностите и принципите на познанието и развитието на личността, отчитане на възрастовите характеристики и надграждане на резултатите през различните етапи.

- Интелектуално възпитание е *продължителен* процес. В широк смисъл, той обхваща първите двадесет години от живота на човека. Може да се приеме, че започва от раждането на детето и завършва с формиране на личността и достигане на интелектуалната ѝ зрялост. Продължителността може да варира в зависимост от индивидуалните предпоставки на личността, темповете на развитие и възпитателните характеристики на средата.

- Интелектуално възпитание е *противоречив* процес. Съпътстван е множество трудности. Те са породени от вътрешни и външни предпоставки, които се преодоляват чрез умело ръководство, постоянство и търпение на възпитателите, от една страна, и активното включване на децата и учениците.

3. Съдържание, задачи и етапи на интелектуалното възпитание

Задачите на интелектуалното възпитание са много, което отговаря на съдържанието на тази страна на личността – интелектуалните ѝ качества и същността на интелекта. Обобщено, те могат да се представят в няколко групи:

– развитие на познавателните (когнитивни) способности и познавателните психични процеси: сетивните – усещане, възприятие, представа; и с особен

акцент на абстрактното познание – мислене, въображение, памет;

– развитие на, способността за учене и обучение – овладяване на комплекс от учебни умения, овладяване на учебната дейност в процеса на обучение и в самостоятелното учене (информално);

– развитие на способността за адаптиране към средата;

– развитие на способността за решаване на проблеми;

– развитие на способността да се действа успешно, ефективно и креативно;

– развитие на емоционално волевите процеси и качества на личността;

– развитие на други устойчиви личностни качества, които са в структурата на личността – комплекс от знания, светоглед (възгледи, убеждения, ценности и др.), черти на характера, интелектуални потребности и мотиви и др.

По-конкретното им представяне им е опит за относително хронологична последователност според етапите на процеса на възпитание, а не според значимостта им. Некоректно би било да се търси някаква ранжираност сред тях по значимост, предвид интегритета на психиката и личността и взаимозависимостта на компонентите (които са и задачи на интелектуалното възпитание).

Тъй като целта на интелектуалното възпитание се обвързва с развитие на умствените възможности, то трябва да се осигурят средства, с които да борави мисленето (умът). Именно затова като първа задача може да се изведе формиране и разширяване на система от *знания* (т.нар. кристална интелигентност) от всички области на познанието – за света, природата, обществото, човека и т.н. (P. Aleksandrov, 1990, L. Dimitrov, 1994; R. Sternberg, W. Williams, 2014 and others) Тази задача е в обхвата на първия етап на интелектуалното възпитание – обективно-информационния. Не бива обаче този първи етап да се обвързва с ранните възрастови периоди от индивидуалното развитие и съзряване на личността. Той протича през целия многогодишен процес на интелектуалното възпитание и се осъществява като постоянно надграждане и обогатяване на наличните знания. Съдържанието на задачата напълно съответства на характеристиките на този етап – получаване на информация за обективната действителност (процес на интериоризация – движение на информацията от външната среда към вътрешния свят на личността). Разбира се същността на задачата надхвърля значително простото движение на информацията отвън-навътре. Тя включва не само нейното получаване, но и анализиране, осмисляне, обвързване с наличния опит и разбиране, запомняне и съхранение, възпроизвеждане и използване в различни ситуации (традиционни и иновативни, репродуктивно и продуктивно). Описаните компоненти са същността на понятието „знание“ като продукт на собствената познавателна дейност на субекта, а не като външна интервенция. От тази гледна точка, трябва да се подчертае некоректността на все още често използвания израз дори и от педагози - „преподаване на знания“ в обучението. Знанията не могат да се преподават, преподава се учебно съдържание, а знанията са резултат на собствената познавателна активност на учащия. Той

възприема, спомня си, прави асоциации, мисли, анализира, сравнява, обобщава, проверява, запомня и т.н. (S. Zhekova, 2005) Разбира се, познанието (и/или ученето) се реализира под ръководството на учителя (в обучението), но той не може да предаде своите знания на учениците, може да им предостави информация за тях, може да направлява и подпомага пътя на познанието им. И този път е строго индивидуален, изграден с усилията на познаващия (учащия), който формира собствените си знания със сътрудничеството на учителя. Въпреки необхватността на информацията, задача на интелектуалното възпитание е формиране на система от базови знания в съответствие с научните достижения, необходими за пълноценна реализация в обществото. Тази система от знания включва информация за имена, факти, данни, понятия и термини, символи, дефиниции, идеи и теории, хипотези, твърдения, закономерности и зависимости, и много други. С. Чавдарова-Костова подчертава обвързаността на светското образование със задачата на интелектуалното възпитание да се формират „знания, носещи характеристики на истинност.“ (S. Chavdarova-Kostova, 2012, 135) Формирането и обогатяването на системата от знания не е самоцел на обучението и възпитанието. В този процес активно се включват познавателните процеси. За тяхното развитие и усъвършенстване съдейства целенасоченото ръководство на познавателната и учебна дейност при формиране на знания. Тази система от знания е и необходимия материал за конструиране на по-висшите елементи на психиката и личността, които представляват и следващи задачи на интелектуалното възпитание (възгледи, убеждения, светоглед и т.н.)

Целта на интелектуалното възпитание не се ограничава до формиране на знания. Знанията имат преходен характер. Информацията е необхватна и постоянно лавинно нараства. Не е във възможностите на който и да е човек да знае всичко във всеки момент от живота си. Трябва да се има предвид и фактът, че голяма част от знанията се забравят. От друга страна, в съвременната епоха на високо и скоростно развитие на технологиите, това не е необходимо. Съвременните информационни и компютърни технологии и мрежи правят достъпа до информация възможен и лесен по всяко време и, на практика, от всяко място (в дома, в училище, на улицата – навсякъде). „Днес светът влезе в класната стая, в джоба на всеки ученик“. За съвременните човек и общество е нужно не толкова личността да знае всичко (да притежава енциклопедични теоретични знания), колкото да бъде можеща, компетентна и действаща. Нужни са личности, които могат да преценят каква информация им е нужна, знаят как и къде да я потърсят, умеят да стигнат до нея и да я използват адекватно и творчески.

Друга задача на интелектуалното възпитание е формиране и развитие на познавателни и учебни умения. Уменията са сложни свойства на личността, които са свързани с изпълнението на определени действия и дейност. Имат сложно съдържание и структура. В тях се интегрират редица свойства на личността – знания, нагласи, способности, склонности, сръчности и навици. Намират се в циклична, прогресираща и надграждаща връзка с навиците. Докато навиците са автоматизирани начини на действие, формирани чрез

многократни еднообразни повторения, то уменията са начини на действие, за които автоматизираността не е присъща. Те представляват по-високо ниво на развитие на навиците, което позволява на личността да пренася и адаптира автоматизираните начини на действия в нови ситуации, да ги променя, комбинира, развива и усъвършенства с наличен съзнателен контрол, но запазвайки ефективността на действията. В този смисъл, може да се обобщи, че уменията се формират чрез повторения, чрез различни по характер упражнения и изпълнение на определени дейности. Н. А. Лошкаръова обособява учебните умения в две големи групи – общи и специални. (by L. Desev, 2003) *Общите учебните умения* са в основата на познавателната и учебна дейност на личността (дете, ученик). Необходими са и се развиват в обучението по всеки учебен предмет. Те трябва да бъдат формирани и да достигнат относително високо ниво у всички. Осигуряват не само фактическата, но и функционалната грамотност на личността, развитието на ключовите компетентности на съвременния човек и общата му култура. В тази група се включват четири подгрупи – общологически, общоучебни, библиографски и организационно-познавателни умения. Общологическите умения са компонент на мисленето като познавателен психичен процес и са разгледани в рамките на свързаната с него задача на интелектуалното възпитание. Към *общоучебните* умения се включват:

- *Умение за четене*. Това умение интегрира в структурата си конкретни знания и по-частни умения – познаване на буквите, сричкуване, гладко и бързо четене, правилно произношение и изразителност, четене на ум и четене на глас, разбиране смисъла и тълкуване на прочетеното, възможност да се използва и др. Неговата комплексна същност се осмисля чрез формулираното понятие *четивна грамотност*, дефинирана от PISA (Програмата за международно оценяване на учениците) като „разбиране, използване, осмисляне на писмени текстове за постигане на цели и удовлетворяване на потребности; за задълбочаване на познанията и развиване на интелектуалния потенциал на личността и за активно участие в обществото“. (S. Petrova, 2010, 25) Формирането и усъвършенстването му е свързано с развитие на абстрактното познание – мислене чрез символи (букви, думи, понятия), бързина на кодиране и прекодиране на символите, анализ на символите, бързина на асоциациите, пресъздаващо въображение, развитие на обема и услужливостта на абстрактната памет, развитие на интересите и любознателността и т.н., както и концентрация и устойчивост на вниманието и др. Това умение се усъвършенства след първоначалното ограмотяване чрез системно и постоянно четене (упражняване). Съвременните деца са заобиколени с различни носители на информация – книжни и електронни. Ролята на електронните носители постоянно нараства. Разбира се, книжният носител има своето специфично и емоционално въздействие, но електронният също носи своите позитивни характеристики, които го правят предпочитан от младите хора. Да, те може би четат по-малко книги, но четат. Трудно може да се твърди с категоричност дали съвременните ученици (деца, младежи) четат по-малко от предходните поколения. Факт е, че във всяко поколение се наблюдават

представители с различно отношение към книгата (четенето) и интелектуалните занимания. Педагогическите и обществени очаквания оправдано са високи и провокират силно критична оценка, но трябва да се отчитат обективно съществуващите реалности – и днес част от децата имат висока четивна култура. Основният проблем се акцентира от констатираните данни в изследването на PISA, извеждащи постиженията и устойчивите тревожни резултати в тази област. (S. Petrova, 2010-2013-2016) Те са ясен и категоричен сигнал за обществото относно социалните и образователни ценности и необходимостта от търсене на пътища към тях. Развитието на четивната грамотност и култура започва още в семейството и предучилищното образование, но в своето комплексно съдържание целенасочено, системно и интензивно се осъществява в процеса на обучение чрез първоначалното ограмотяване, усвояване на учебното съдържание по всички учебни предмети чрез упражняване и усъвършенстване на четенето (учебници, учебни помагала, художествена литература, допълнителни източници, в т.ч. и електронни, нормативни документи, текстови материали в ежедневието и др.). В процеса на обучение се развива техниката на четене (вкл. бързина), осмислянето, тълкуването и способността да се използва прочетеното в собствената дейност.

- *Умение за слушане.* Обединява умение за концентрация и поддържане на вниманието, чуване и разбиране на смисъла на новата информация чрез упражняване на мисловните операции и тяхното овладяване на по-високо абстрактно ниво, интегрирането ѝ с вече формирани собствени знания, бързина на осмисляне на новата информация; развитие на слуховата, абстрактната и оперативната памет, запомнянето и др. Умението за слушане е изключително важен компонент в познавателната и учебна дейност на личността. То се развива още от първите години в живота на детето, но отново намира своето целенасочено, системно и интензивно развитие в обучението по всички предмети. Самата същност на обучението включва обмен на информация между страните (учител-ученик) като основен източник на учебното съдържание е учителят. В този смисъл, формирането на знания у учениците предполага и изисква способност да се чува, разбира вербалната информация и да се развива качеството на тези действия. Възпитанието им се реализира чрез слушане и разбиране на различни четения, обясненията и разказа на учителя, въпросите му и отговорите на другите ученици, различни аудио материали и т.н. Развитието на уменията за слушане е паралелно с развитието на вниманието и абстрактното мислене, обогатяване на речниковия запас. Изключителна роля в този процес има уменията на учителя да организира и управлява учебния процес, да насочва и поддържа вниманието на учениците, изложението на учебното съдържание да е достъпно за тях и съобразено с възрастовите им особености. Речта на учителя трябва да е с оптимално темпо. Много бързото темпо, както и недостъпното изложение (от гл.т. на образователното и възрастово развитие), не осигуряват време и възможност на учениците за анализ и осмисляне на понятията и идеите. В резултат те не успяват да разберат учебното съдържание. Ако това е стил на

преподаване на учителя, се натрупват пропуски, а когато те станат големи и трудно преодолими, вниманието на учениците устойчиво се отклонява, интересът изчезва и те се отказват да полагат усилия за тази вече непосилна задача. Бавното темпо на изложение, монотонността в работа на учителя, negliжирането на необходимостта да се поддържа и управлява вниманието на учениците, създават предпоставки за разсейване, досада и отклоняване на интереса на учениците. Следствие на подобни ситуации е липсата на прогрес в развитие на вниманието и на умението за слушане, което намалява успеваемостта, образователното и интелектуалното развитие на личността. За усъвършенстване на умението за слушане съдейства и включване на учениците във фронтална беседа, организиране на дискусии и обсъждания, използване на различни интерактивни методи в обучението, които ги ангажират пълноценно.

- *Умение за писане.* То също е изградено от по-частни умения и знания – познаване на буквите в печатен и ръкописен вариант, развитие на фината моторика на ръката, координация на движенията и натиска на пръстите и китката на дясната (пищещата) ръка, бързина на писане, четливо изписване на буквите и краснопис, познаване и спазване на граматичните и пунктуационни правила, умение за писмено изразяване чрез притежавано богатство и адекватен подбор на изразни средства и др. Това умение съчетава в себе си както моторни, така и изключително сложни абстрактни компоненти – абстрактно мислене при боравене със символите (понятия) откъснати от нагледната подкрепа на обектите, концентриране на менталните усилия върху интегриране на правилата на писменото изразяване (правописни, граматични, смислови, логически, художествени и т.н.) и системата на речниковия запас. Развива се целенасочено, системно и интензивно в обучението като започва с ограмотяване, надгражда се в обучението по всички предмети чрез различни текущи задачи като съставяне на планове, конспектиране, разработване на тизиси, есе, доклади, реферати и др. Вредна практика по отношение развитие на писмената грамотност и култура на съвременните ученици е взаимстването (копиране) на материали от различни източници (предимно Интернет). Формалното изпълнение на задачите реализира текущи и ситуативни цели, но има отрицателно влияние към интелектуалното развитие – не стимулира мисленето, не обогатява речника, не съдейства за развитието на способността за свободно писмено формулиране на собствени мисли и позиции, и изложение. За съжаление, подобни резултати могат да се свържат с голяма част от учениците и младите хора.

- *Умение за устно изразяване.* Същността на това умение е способността на личността да формулира правилно мисълта си, ясно и точно, да борави с различни изразни средства като спазва правилата за конструиране на изречението логическата връзка между частите му. Изисква обогатяване на речника, свободно и бързо подбиране на необходимите и подходящи думи от речниковия фонд на личността. Основава се на развитието на абстрактното мислене, паметта, вниманието. Устната реч започва развитието си от първите години в живота на детето. Процесът продължава под влиянието на

семейството и общуването в образователните институции (детска градина, училище и др.) Организираните условия за целенасочено и интензивно развитие на устната реч трябва да се осигуряват в процеса на обучение. Чрез усвояване на учебното съдържание се обогатяват понятията в речника на учениците, осмислят се връзки и зависимости, развиват се познавателните психични процеси. Техниката за изразяване на мислите се развива чрез наличие на възможност за упражняване на устно изразяване – отговор на въпрос, обосновка на позиция, обяснение, разказ и преразказ на прочетеното, тълкувания, споделяне на собствени идеи и т.н. при участие в различни форми в образователния процес (вкл. и възпитателни) и използване на словесни методи (беседа, обсъждане, дискусия, дебати и др.). L. Watson поставя акцент върху развитие на уменията да се задават въпроси, както и приносът на диалогичните методи в обучението за неговото формиране. Авторът подчетава влиянието на това умение за развитие на интелектуалните качества на личността (любознателност, самостоятелност и др.), от една страна, и от друга – го разглежда като структурен компонент на тези качества. (L. Watson, 2018) Сериозен недостатък на диалогичните методи е неикономичността им във времето – изискват голям ресурс от време, с което учителите не разполагат. Разходът на време се обуславя от потребността учениците да обмислят отговорите си, да се изслушат различните отговори, те могат да бъдат неточни и непълни, да се анализират отново, да се коригират, обобщят и т.н., т.е. да се усвои техниката и бързината на съобразяване и устно изразяване. В ежедневната образователна практика недостатъчният бюджет на времето на учителя и големият брой ученици в класа са сериозни бариери пред възможността да се предостави необходимото внимание и време за свободно устно участие на всички ученици. Притиснати от динамиката на урочната работа и множеството задачи, учителите често се отказват от използване на диалогичните методи и устните проверки и упражнения, задоволяват се с частични и/или едносрочни отговори по подразбиране за идеите на учениците. Подобна практика не съдейства за развитие на речта. Разбира се, в образователната система действащите учители са с различна професионална квалификация, стил и майсторство и това са една част от предпоставките за различното ниво на речева култура на учениците (и младежите).

- *Изчислителни умения.* Това е сложно умение, което се основава на познаването на цифрите и числата, математическите операции, таблицата за умножение, но и използване на различни цифрови устройства, специализиран софтуер и др. На базата на тези знания се развиват умения за правилно и точно извършване на математическите операции, бързина и техника при изчисленията, самокритичност и умения за самоконтрол като компоненти на математическата грамотност. Тя се дефинира като сложно свойство на личността, комплексна „способност да се формулира, използва и тълкува математическо познание в многообразие от ситуации. Това включва математическо мислене и използване на математически понятия, процедури, факти, средства и методи за описване, обясняване и прогнозиране на многообразие от явления в реален контекст.“ (S. Petrova, 2013, 14) Обучението

по математика в целия курс на средното образование е основен фактор за развитието на тези умения, но също така и на компонентите на мисленето. Изключителното място на абстрактното мислене и логика в математическото познание, изискващи обобщеност, опосредственост, концентрация и значителни ментални усилия, го прави едно от водещите средства в процеса на интелектуалното развитие и възпитание. От друга страна обаче, затруднява голяма част от учениците, натрупват се непреодолими пропуски и като краен резултат при много от тях този тип занятия са неприятни и/или непосилни. Обективно следствие е формално преминаване през курсовете по математика, но и съществено ощетяване на интелектуалното развитие на тези ученици (и младежи). (S. Petrova, 2010-2013-2016)

Към групата на общоучебните умения в актуалните образователни реалности могат да се включат и *Информационните и компютърни умения* (умение за работа с различни компютърни продукти и интернет, търсене и ползване на информация, създаване на документи и други обекти, обмяна на материали и др.), както и умения, свързани с ползване на *чужд език* – слушане и разбиране, четене, участие в разговор, самостоятелно устно и/или писмено изложение. Включването им към общоучебните умения се основава на факта, че те са значими компоненти в структурата на функционалната грамотност на съвременния човек, предпоставено от бурното развитие и навлизане технологиите (вкл. информационните и компютърни) във всички сфери на живот на личността и обществото, както и от глобалността и мобилността като характеристики на 21 век. Основен ангажимент за развитието на тези умения има училището и обучението по съответните учебни предмети. Резултатите от него са необходими и приложими като подпомагащи компетентности по всички останали дисциплини, но и като подготовка за справяне в разнообразни житейски, лични и професионални ситуации, за пълноценна социална реализация на личността в съвременното общество.

Специалните учебни умения обединяват такива умения, които се формират на базово ниво у всички хора (деца, ученици), но по-високите степени в развитието им не са задължителни. Те са приоритет само за част от хората (учениците), които обвързват интересите, способностите си, образователното си развитие и/или професионалния си избор с конкретната сфера. Но в своята същност ангажират и развиват образното и абстрактното познание, способността да се борави със символи и различна степен на обобщеност и абстрактност, способността да се преобразува действителността чрез организиране на собствена дейност и творчество. Този смисъл на специалните учебни умения ги определят като изключително значими за интелектуалното възпитание и развитие на личността. Към тях могат да се включат:

- *Музикални умения*. Те също са комплексни личностни качества и включват в структурата си познаване на нотите, символите и правилата за писане на музика, умение да се разчитат музикални записи и партитури, способност за правилно вокално изпълнение, способност да се свири на музикален инструмент, способност да се създава (композира) музика,

способност да се слуша музика и да се разпознава правилно от фалшиво звучене, способност да се аранжира музика и др.

- *Картографска грамотност*. Комплексни личностни качества, включващи в структурата си познаване на символите в картографията и значението на цветовете и цветовото насищане, познаване на контурите на обектите, познаване на мащаба и значението му, умения да се създават карти и др. Доколкото съвременните мобилни устройства предоставят картографска информация за навигация на всеки човек, то този тип компетентности стават все по-необходими и значими днес.

- *Умения за техническо чертане*. Те са комплексни личностни качества и включват в структурата си познаване на символите в техническото чертане, познаване на контурите на обектите, познаване на мащаба и значението му, умения да се четат и създават чертежи и др.

Библиографски умения. Към тази група умения Л. Десев, позовавайки се на Н. А. Лошкаръова, включва умения за работа с книгата и други източници на информация (каталози, справочници, енциклопедии, речници и др.), умения за търсене на информация и източници (по проблематика, автор и др. критерии). Уменията за работа с книгата предполагат организационни и практически компоненти, но и система от ментални качества – разбиране на смисъла и логиката на текста, способност да се обособят и структурират отделните части, да се извлече същественото, да се синтезира и т.н. Тяхното развитие е компонент от интелектуалното израстване и обогатяване на личността. (L. Desev, 2003)

Организационно-познавателни умения. При анализа на тази група Л. Десев, като се основавана класификацията на Н. А. Лошкаръова, включва умения за мобилизиране, ориентиране в обстановката и условията за изпълнение на задачата, умения за саморегулиране и др. (L. Desev, 2003) Тук могат да се отнесат особените в триархичната теория за човешката интелигентност на Р. Стърнбърг *метакомпоненти* на интелекта – умения за планиране на дейността, за текущ контрол и за оценка. (R. Sternberg, 1985-2005)

Формираните знания и умения са в основата на *компетентностите*, които са следваща задача на интелектуалното възпитание. В Европейската квалификационна рамка компетентността се дефинира като „доказаната способност за използване на знания, умения и личностни, социални и/или методологични способности в работни или учебни ситуации и в професионалното и личностното развитие.“ (2017, 20) По своята същност компетентностите са следващо по-високо ниво в усъвършенстването на личностните качества и интегрирането им в специфична индивидуална характеристика в структурата на интелекта, свързана с познавателното и самоактуализиращо израстване и социалната реализация. Компетентностите са обвързани с конкретна дейност и област на познание. По своето съдържание те са изключително разнообразни. Богатството на личността и нивото на интелигентност се определя и в зависимост от съдържанието на системата от компетентности. Развитието им е цел и задача на образователната система в

рамките на педагогическите процеси обучение и възпитание. Общобразователната подготовка в хода на цялото училищно обучение „обхваща следните групи ключови компетентности:

1. компетентности в областта на българския език;
2. умения за общуване на чужди езици;
3. математическа компетентност и основни компетентности в областта на природните науки и на технологиите;
4. дигитална компетентност;
5. умения за учене;
6. социални и граждански компетентности;
7. инициативност и предприемчивост;
8. културна компетентност и умения за изразяване чрез творчество;
9. умения за подкрепа на устойчивото развитие и за здравословен начин на живот и спорт.“ (Ordinance № 5 / 30.11.2015)

Условно формирането и развитието на учебните умения и компетентностите на личността могат да се позиционират в първите два етапа на възпитателния процес – обективно-информационен и субективно-емоционално оценъчен, доколкото тяхната комплексна и интегративна същност обхваща елементи (например, знания), които се формират в първия етап, и други (например, начини на действие, навици и др.), формирани и развивани във втория етап при упражняване и личен опит в различни педагогически ситуации (възпитателни, обучаващи, развиващи).

Следващите задачи на интелектуалното възпитание могат да се обвържат с втория етап на възпитателния процес – субективно-емоционално оценъчния. Една от тях е формиране на *светогледа* на младите хора. Светогледът е комплексно свойство на личността и един от най-глобалните елементи на насочеността. При неговото тълкуване има различия, които стават /повече или по-малко/ отправна точка при собствената му характеристика, оценки и регулативни възможности. Обобщено може да се дефинира като сложна и богата система от възгледи и убеждения за света (за природата, човека, обществото, произхода и развитието, познанието, смисъла на живота и т.н.), която става значима съставка на насочеността и на нейните действени възможности. *Възгледите* и *убежденията* са затвърдени в опита на човека знания, изграждащи индивидуалната система от разбираня, отношения и позиции на личността за света. Техен компонент е вярата в истинността им. Тази вяра се основава на съпътстващи ги доказателства и аргументи, чрез които са преодолені съмнения, противоречия и несъгласия. Формирането им се съпътства и с приложение и усъвършенстване на критичност на мисленето, умения да се откриват зависимости, връзки и закономерности, обобщения и изводи и др. елементи на абстрактното познание. Характеристика на възгледите и убежденията е устойчивостта им. Специфично за убежденията е по-силната им емоционална обвързаност. Личността преживява емоционално приемането, съгласието, съмнението, несъгласието или отхвърлянето на собствените ѝ убеждения от събеседниците и другите хора. Емоционалните реакции са положителни при съвпадение в убежденията и отрицателни – при

разминаване. Проявяват се с различна сила в зависимост от емоционалната възпитаност и зрялост на личността, но могат да бъдат причина за сериозни конфликти и последици от тях. Тази тяхна същност подчертава изключителната им значимост в социалния живот на хората, а оттук категоричната необходимост от тяхното целенасочено и ръководено формиране и възпитание. Системата от възгледи и убеждения надгражда знанията в процеса на тяхната проверка и приложение в дейността, ежедневието и поведението на детето (ученика, младежа). Процесът на нейното формиране е дълъг, оформянето ѝ е постепенно и системно, съобразено с възрастовите и образователни характеристики на личността. В процеса на своето формиране светогледът е динамична система и търпи промяна и се усъвършенства, но след неговото утвърждаване се отличава с консервативност и устойчивост, но и със съществуващи възможности за корекция, макар и минимални при радикални промени на позициите. Въз основа на богатството, необхватността и разнообразието на изграждащите го възгледи и убеждения, светогледът на отделната личност е специфичен и строго индивидуален. Въпреки разнообразието, могат да се обособят някои основни видове светоглед: религиозен и атеистичен; философски и прагматичен; научен и ежедневен; оптимистичен и песимистичен; действен и пасивен и др. Задача на интелектуалното възпитание е да развива действен, научен, оптимистичен светоглед, който е предпоставка за израстването на децата като позитивни, разумни и мъдри, дейни и активни личности, с възможности за успешно реализиране в обществото.

Друга задача на интелектуалното възпитание е развитие на *интересите* на децата. Интересите се определят като избирателна насоченост на личността, стремеж към опознаване и познавателна активност към определени сфери. Рубинщайн подчертава тенденцията за "съзнателен когнитивен анализ на обекта, към който те са насочени". (S. L. Rubinstein 1989, 195) Познавателният стремеж не е тотален. Информацията, която е достъпна до съвременния човек е необятна. Невъзможно е човек да се интересува и да знае всичко. Съобразно своите специфика той предпочита и има желание да опознае по-задълбочено определена област от заобикалящия го свят – определена научна област, изкуство, спорт, политика и др. Причина за това могат да бъдат различни фактори, оказали влияние – заложи, развити способности, влияние на значими личности, възможност за изява и мн.др. В образователния процес интересите са преобладаващо опосредствени, насочени към резултата от познанието – положителна оценка, избягване на санкции и наказания в училище и/или от родителите, преминаване в следващ клас и образователна степен, завършване на образованието, получаване на диплома или сертификат и т.н. Много често водещи са посочените резултати, а не познание на съдържанието. Задача на интелектуалното възпитание в образователния процес е да мотивира учениците, да организира обучението по интригуващ начин, да го превърне от задължение в приятна дейност, носеща удовлетворение, удоволствие, и като краен резултат - в непосредствен интерес и потребност от познание. Възпитанието на интересите включва развитие на

"когнитивния /познавателен/, емоционалния /енергетичен/, конативния /волеви/ и оценъчно-утилитарен" техен компонент. (V. Klincharski, 1989) Така формираните знания и компетентности няма да са формални и пасивни, а активни и креативни. В този си смисъл интересите са част от подбудителната система на личността.

Следваща задача на интелектуалното възпитание е развитие на *интелектуални потребности* в децата и младите хора. Потребностите са „субективно усещане за липсата на нещо жизнено важно“. (V. Klincharski, 1989, 64). Те са относително устойчиво психично свойство със сложна конструкция, формирана върху цялостното личностно развитие. Участват в подбудителната система, с което допринасят за уравнивяването между човека и неговата среда, с което пък се разрешават възникнали противоречия и се сменя създадено напрежение. Обвързват се с емоционалната сфера. Удовлетворяването им осигурява психичен комфорт и свързаните с него положителни чувства. Естествено, пораждането-удовлетворяването на потребностите е непрекъснат процес, което е един от ярките механизми на личностното усъвършенстване. Интелектуалните потребности са определени нужди на личността от познание и интелектуални занимания. Това са причините и основанията личността да предприеме или да се въздържа от определена дейност. Интелектуалните потребности са насочени към разширяване на познанието в конкретна област и извършване на познавателна, учебна и умствена дейност, преодоляване на предизвикателства, разрешаване на проблеми и т.н. Те ангажират личността с провокиране и развитие на мисленето като необходимост за да се чувства човек комфортно, пълноценен, удовлетворен от разрешените задачи и постигнати успехи, от собственото си развитие. Интелектуалните потребности са импулс за самоусъвършенстване на личността и умствените ѝ възможности. Те могат да се отнеса към третия етап на интелектуалното възпитание - действено-поведенчески, тъй като са част от подбудителната сфера и насочват и детерминират поведението и дейността. Подпомагат развитието на качества на характера като любознателност, афинитет към новото и неизвестното и т.н.

Друга задача на интелектуалното възпитание е функционалната страна на съдържанието на интелекта, чрез която става възможно реализирането на останалите негови задачи, доколкото компонентите на личността са взаимозависими и градят нейния интегритет. (P. Aleksandrov, 1990; R. Sternberg, W. Williams, 2014 и др.) В хода на всички етапи на интелектуалното възпитание с решаването на вече посочените задачи се работи и за развитие на *мисленето* (т.нар. флуидна интелигентност) като абстрактен познавателен психичен процес с всички негови аспекти и елементи:

– овладяване и развитие на *мисловните операции*. Мисленето е сложен и комплексен процес. Винаги, когато човек мисли, той извършва определени логически операции с наличната информация. За да бъдат ефективни в опознаването на действителността, тези операции трябва да се изпълняват правилно и в строга логическа последователност. Именно това е една от основните задачи на интелектуалното възпитание и обучението:

○ *анализ* – съдържанието на тази мисловна операция е способността да се разделят обектите на съставните им част, за да се изследват и опознаят техните характеристики, доколкото те имат своето отражение в общите специфики на обекта. Много от неговите свойства не се намират на повърхността, а са следствие на изграждащите ги компоненти. Овладяването на анализа в познавателната дейност на личността съдейства за преодоляване на повърхностното мислене и развитие на дълбочина (задълбоченост) на мисленето. Последното качество позволява да се обхванат обективно съществуващите обстоятелства в тяхната пълнота и като следствие – да не се допускат познавателни пропуски и грешки.

○ *синтез* – обединяване на елементите в един обект. Синтезът е противоположната мисловна операция на анализа. Наличните сведения за свойствата на изграждащите обекта елементи все още не са достатъчни за неговото познаване в пълнота. Необходимо е да се установят връзките и зависимостите между тези компоненти, доколкото те са част от спецификите на обекта и формират нови и/или допълнителни характеристики. Развитието на тази мисловна операция е в основата на способността да се търсят и откриват причинно-следствени връзки, да се правят асоциации, които са основни компоненти на абстрактното познание.

○ *сравнение* – съпоставяне на вече опознатите в пълнотата им обекти. Сравнението може да се осъществява въз основа на един или повече показатели, въз основа на общи или различни характеристики, да бъде еднократно, периодично или лонгитюдно (продължително във времето). Тази мисловна операция е път към откриване на закономерности в съществуването и развитието на обектите и явленията от действителността като висша абстрактна познавателна способност на човека. Тя е преход към следващата мисловна операция.

○ *обобщение* – обединяване на обекти въз основа на общи техни съществени свойства. Представлява висока степен в развитието на абстрактното познание, негова иманентна характеристика. В този смисъл, овладяването ѝ е неотменим компонент и задача на интелектуалното развитие и възпитание. Чрез нея се формират и усъвършенстват абстрактните форми на мислене.

○ *абстрахиране* – пренебрегване, negliжиране, игнориране на определени свойства (обикновено несъществени) на обектите. Осъществява се паралелно в хода на обобщението и е нейна противоположност.

○ *систематизиране и класификация* – сложна мисловна операция, основана на откриване на логическата връзка между обектите, общите и специфични характеристики и подреждане според тях. Основават се и включват в себе си останалите мисловни операции. Тези мисловни операции позволяват на личността да организира и подрежда съвкупността от собствените си познания въз основа на определени обективни показатели в ясно обособени области и взаимовръзки, което ги прави използвани и ефективно приложими в дейността.

– овладяване и развитие на *формите на мислене*. Те са инструментите,

осигуряващи средствата, носителите на познанието, с които оперира мисленето. Висшите форми на мислене имат абстрактен и обобщен характер. В интелектуалното развитие и възпитание на личността основно място заемат понятията, съжденията и умозаклученията.

○ *понятие* – форма на мислене, която има сложна същност. Тя обединява образи на обекти, които имат общи съществени свойства. Основава се на представите като преход между сетивното и абстрактно познание и със значителна степен на обобщеност. В структурата на понятието представата е обвързана с абстрактен сигнал - думата като символ на включеното съдържание. Този продължаващ процес на кодиране на информацията придава още по-висока степен на сложност, абстрактност и обобщеност на понятието. В същото време, се осигурява огромно увеличение на обема и съдържанието му. Обогащането на системата от понятия на личността е непрекъснат процес през целия живот. Осъществява се стихийно и несистемно в ежедневието и общуването, и целенасочено и организирано – в педагогическите процеси (много интензивно в обучението). Цел на обучението е уточняване (коригиране – отпадане от понятията на обекти, които не притежават основните общи свойства, на база на които са формирани), разширяване (включване в понятието на нови обекти, притежаващи основните общи свойства) и обогащане (усвояване на нови понятия) на понятията на учениците в процеса на формиране на знанията.

○ *съждение* – форма на мислене, която е по-сложна от понятието. Представлява система от понятия, които имат логическа връзка помежду си. Утвърждава наличие или отсъствие на определено качество у обекта. Съжденията се изразяват чрез изречения и формули. Създаването на съждения предполага и изисква по-висока степен на интелектуални способности – освен овладяване на понятията и знание за съдържанието им, необходимо е и развитие на умения за подбор на подходящите понятия, откриване на логическата връзка между тях, познаване и спазване на правилата (лингвистични, граматически и/или частно научни) при конструирането им, способност за оценка на истинността им и др. Развитието на тази форма на мислене се реализира целенасочено във педагогическите процеси (възпитание и обучение) чрез упражняване на устната и писмена реч, боравене и прилагане на изучените формули в конкретните учебни предмети, съответстващи на научните области на познание.

○ *умозаклучение* – най-висшата форма на мислене. За разлика от другите две форми на мислене, при които се борави с налично знание (което се реструктурира), при умозаклучението се реализират същностните характеристики на мисленето като решаване на задача или достигане до ново знание чрез логическа обработка на наличното. Това е и качествения скок в познавателните възможности на човека. Конструкцията на умозаклучението е строго регламентирана – състои се от съждения с две различни функции:

▪ *предпоставки (предикати)* - най-малко две. Те са носители на конкретна позната информация. Имат логическа връзка помежду си (общ елемент).

▪ умозаклучение (извод) – ново съждение, което е носител на новото знание (неизвестното, търсеното) в резултат и следствие на логическия анализ на предпоставките.

Умозаклученията се различават в зависимост от вида на предпоставките и изводите (общи, частни или единични). Изключително място в интелектуалното възпитание и развитие имат дедуктивните (от общо към частно или конкретно знание) и индуктивни (от единично към общо знание) форми на мислене. Същността и структурата на умозаклучението извеждат както неговата сложност и абстрактност, така и изключителната му значимост за познанието, развитието и просперитета на личността и обществото. Способността да се създават и оперира с тях е в основата на развитие на качества на мисленето и личността като самостоятелност, критичност и др., изключително значими за успешна реализация. Овладеяването на уменията да се конструират умозаклучения е целенасочено в рамките на педагогическите процеси чрез решаване на задачи (не само математически), откриване на проблеми, изказване на хипотези, търсене и формулиране на доводи и доказателства и т.н. Образователният процес се основава и развива предимно дедуктивното познание, доколкото в обучението учебното съдържание е готово, налично познание, до което е достигнало човечеството в своето хилядолетно развитие, и което се предоставя на учащите. Пътят на неговото усвояване е съвкупност от стъпки за проверка, упражнение и приложение на тези известни и общи истини (закони, закономерности, правила, теореми, аксиоми и т.н.) като част от учебното съдържание, т.е дедуктивно познание. Индуктивното познание е по-сложно, съпроводено от повече рискове от грешки. Характерно е за научното познание и възможността на субектите (с високото си ниво на интелигентност) да проявяват самокритичност към резултатите и да прилагат целенасочено различни форми на контрол и проверка. Тази диференциация е твърде условна, доколкото и процеса на интелектуално съзряване в детството, ученичеството и младостта, както в образователни, така и в различни житейски ситуации се създават предпоставки за упражняване и развитие на индуктивното мислене.

– развитие на *видовете мислене*. Видовете мислене се диференцират в зависимост от средствата, с които оперира мисленето. В хронологичен аспект се обособяват със значимост за развитието на личността:

○ *предметно-действено* мислене – личността мисли посредством извършване на операции и действия с предмети (обекти) от заобикалящата я действителност. Водещ вид мислене в ранните години от живота на детето. В този период общото интелектуално развитие е много ниско, все още не е усвоена и развита добре речта, тепърва се натрупват образи и представи (все още елементарни, твърде ограничени и неточни). Оpozнаването на света се осъществява на принципа на пробите и грешките, насочвано от любопитството и присъщата потребност от познание. Тази насоченост трябва да се подкрепя и ръководи от възпитателите (родители и учители), да се използва и на нейната основа да се надграждат по-висшите (но и по-сложни и трудни) видове мислене. В по-късните периоди от живота предметно-действеното мислене има

различно място при хората в зависимост от степента на интелектуално развитие, изградени навици и стереотип, и характера на дейността.

○ *нагледно-образно* мислене – при протичане на мисловните операции личността борави с образи (картини), формирани чрез сетивните познавателни процеси (усещане, възприятие, представа). Водещо е до края на начална училищна възраст. През този период сетивното познание е близко и достъпно до опита на детето. Речта е усвоена, но недостатъчно богата и осмислена. Все още абстрактните форми на познание са в процес на начално овладяване. В зряла възраст образното мислене може да запази относителния си приоритет в зависимост от принадлежността на личността към „художествения“ тип (условно преобладаване на първа сигнална система) или да отстъпи водещата роля на абстрактното мислене, ако принадлежи към „мислителния“ тип (условно преобладаване на втора сигнална система), съгласно теорията на И.П.Павлов. Образното мислене е значимо средство в интелектуалното възпитание и обучение, тъй като широките му възможности са основа за непосредствено опознаване на света, поддържане на вниманието, осигуряват достъпност и подпомагат овладяването и развитието на сложните абстрактни и обобщени форми на познание.

○ *абстрактно-логическо* мислене – един от най-сложните видове мислене. При осъществяване на мисловните операции се борави със символи, понятия, идеи. Те са форми, отдалечени от реалните обекти от действителността чрез поредица от кодиране и прекодиране на съдържанието, обобщеност и отдалеченост във времето и пространството. Абстрактното мислене изисква висока степен на интелектуално развитие, значителни ментални усилия, способност за концентрация, устойчивост и разпределеност на вниманието. Усъвършенстването на абстрактното мислене обаче осигурява постигане на изключително високи познавателни резултати. Развива се целенасочено и интензивно в образователния процес. В началния етап на средното образование се базира и подпомага от образното мислене, тъй като то все още преобладава. С увеличаване на обема на учебното съдържание, сложността на учебната дейност и интелектуалната зрялост на учениците, абстрактното мислене постепенно получава водеща функция в живота на човека.

○ *творческо* мислене – този вид мислене може да се разглежда като преход между двата абстрактни познавателни процеса – мислене и въображение. Присъщи са му отделни техни компоненти. Творческото мислене включва високо ниво на развитие на прогностичните характеристики – способност да се изпреварва настоящето и да се предвидят въз основа на логически анализ бъдещи състояния и/или резултати от дейността или различни ситуации. В този смисъл е общото с въображението – създаване на несъществуващи образи, нови идеи, нестандартни решения и др., със съответната значимост като посоката е от личностна към социална значимост, от ситуативна към ценностна и т.н. Постигането на подобни резултати предполага формиране и усъвършенстване на качества на мисленето като находчивост, оригиналност, комбинативност и вариативност, креативност.

Образователният процес осигурява възможност за стимулиране на творческото мислене чрез използване различни интерактивни и иновативни методи, стимулиращи индивидуалната познавателна и съзидателна активност на учениците. Творческото мислене е най-силният инструмент за социалния прогрес – научен, културен, технологичен, нравствен и т.н.

– развитие на индивидуалните *качествата на мисленето* – специфични личностни характеристики, които се основават на различното ниво на овладяване на мисловните операции, форми и видове мислене. В тяхната структура се включват и специфично изразени елементи на вниманието, волевите качества, интересите, ценностната система и други свойства на личността. Хората се различават по индивидуалните си качества на мисленето. Към тях мога да се отнесат бързина, подвижност, съобразителност, задълбоченост, широта, логичност, самостоятелност, критичност и самокритичност, прогностичност, комбинативност и вариативност, креативност и др. Значимостта на качествата на мисленето е изключително висока за отделната личност (от гл.т. на ежедневието, професионалната дейност, социализацията ѝ) и за обществото, в което тя се реализира. Именно затова, цел и задача на интелектуалното възпитание са посочените позитивни качества, както и преодоляване на техните противоположности (отрицателните качества или недостатъци на мисленето) – инертност, прибързаност, повърхностност, несамостоятелност (а оттук – наивност, податливост към манипулации и др.), стереотипност и шаблонност и др.

Основен принос към развитието на мисловните операции, формите, видовете и качествата на мисленето има обучението по всички учебни предмети – математиката (с изключителен принос при анализа на известното, неизвестното, зависимостите и задачите), литература, история и т.н.

Представеният анализ на основните задачи на интелектуалното възпитание може да се допълни и с други по-конкретни или по-глобални задачи. Доколкото съдържанието на интелекта е богато и необхватно, може да се твърди, че и задачите, и самият процес на интелектуално възпитание са толкова богати, разнообразни и необхватни в теоретичния им аспект и практическа педагогическа реализация. Този факт отправя предизвикателство към педагози и изследователи да разширяват познанията в областта на интелекта и интелектуалното възпитание.

4. Фактори за интелектуално възпитание

Интелектуалното възпитание е многофакторен процес. Отделните фактори са имат специфично значение и възможности през различните периоди от живота на детето.

Семейство е хронологично първият фактор за интелектуалното развитие и възпитание на детето. Неговото влияние е комплексно, многопосочно, силно и голямо. На първо място, то е източник на биологичните фактори за интелектуалното развитие на детето. Отражение има определена генетична или/и здравна обремененост, здравословният начин на живот на родителите, а в периода на ембрионално развитие - състоянието и поведението на майката.

Повлиява се от партньора в семейството, и разбира се от много други фактори извън семейството. Всички тези условия определят нормалното формиране и развитие на организма (и в частност на централната нервна система като носител на психиката) на детето или провокират отклонения и аномалии (с генетичен или вроден характер). Биологичните предпоставки се отразяват на процеса и резултатите на интелектуално съзряване и развитие. След раждането на детето през първите години от живота му ролята на семейството за интелектуалното възпитание на детето е изключителна. Родителите целенасочено, системно и постоянно подпомагат опознаването на света (от най-близкото обкръжение към по-далечното). В общуването с родителите детето усвоява сложната символна система на речта (свързана с развитието на абстрактното познание върху основата на сетивния опит), опознава света и отношенията в него чрез разказаните приказки и прочетени книжки, задоволяване на детското любопитство с обясненията и отговорите на въпросите му, насърчаване на интелектуалните интереси и занимания чрез включване в различни познавателни и логически игри в зависимост от възрастта и т.н. Този процес на познание е и пътят за развитие на познавателните психични процеси и други качества на личността на детето – интереси, интелектуални потребности, привычки, умения и т.н. Интелектуалното възпитание в семейството се реализира в общуването на родителите с детето, за което е нужно да се отдели достатъчно време. В хода му възпитателните резултати се постигат чрез разнообразни методи – личен пример на родителите и подражание от децата, беседване с логични обяснения и обосновка на отговорите и позициите, извеждане и подчертаване на причинно-следствени връзки и асоциации, организиране на играта и заниманията на децата, запознаване с книгите и стимулиране на четенето, различни поощрения, ангажираност към съвместна дейност с училището, отговорност и контрол относно изпълнение на училищните задължения, насочване на децата към включване в различни форми за развитие на определени интелектуални способности и т.н. Качеството и ефективността на интелектуалното възпитание в семейството се опосредства от степента на интелигентност на родителите.

Въпреки силното влияние на семейството за интелектуалното развитие на децата, приоритет в този процес имат образователните институции (*училището* и *детската градина*) с всички свои компоненти – процеса на обучение и учебното съдържание, структурирано в Културно-образователна области и учебни предмети; урочни, неурочни и извънкласни форми, персонално професионално участие на педагогическите специалисти, цялостното организиране и влияние на педагогическата среда и др. Една от основните им цели е „...интелектуално ... развитие и подкрепа на всяко дете и на всеки ученик в съответствие с възрастта, потребностите, способностите и интересите му.“ (LAW on pre-school and school education, Art. 5. para. 1, item 1) Основните процеси в тях са възпитание, обучение и социализиране на децата и учениците. Интелектуалното възпитание е сферата, в която двата педагогически процеса обучение и възпитание се реализират най-тясно в своето неразривно единство. Това е основание обучението да се изведе като

ведещ фактор, механизъм и средство за интелектуалното възпитание на детето. В образователните институции интелектуалното развитие (в т.ч. и възпитание) се осъществява целенасочено, системно и последователно, интензивно, организирано и ръководено. Обучението по всички учебни предмети има за цел реализиране на комплекса задачи на интелектуалното възпитание - формиране и обогатяване на знанията на децата и учениците; формиране и развитие светогледа (възгледи, убеждения, ценности и др.); формиране и усъвършенстване на познавателните, учебни и интелектуални умения и компетентности; развитие на мисленето като висш абстрактен познавателен психичен процес и на другите сетивни и абстрактни познавателни процеси, развитие на личностни качества (интереси, потребности и др.) и др. Интелектуалното възпитание в образователните институции се осъществява в процеса на непрекъснато делово и междуличностно общуване с учителите и другите педагогически специалисти. Те организират, ръководят, мотивират и подпомагат дейността на децата и учениците, а чрез това и интелектуалното им израстване. Този процес е труден за учениците и противоречив. Противоречията могат да са провокирани от различни обстоятелства (вътрешни и външни) – сложност и голям обем на учебното съдържание, несъобразени с възрастовите или индивидуални възможности; бързи темпове на преподаване, които не са достъпни за интелектуалните сили на учениците; проблемни междуличностни взаимоотношения между субектите; недостатъчна мотивираност; нежелание за полагане на интелектуални усилия, склонност към ленивост и забавления; неправилно формираните ценности, влияние лоша приятелска среда и т.н. Предизвикателство пред родителите, учителите и другите педагогически специалисти е да търсят работещи механизми и средства за тяхното преодоляване и постигане на по-високи резултати в интелектуалното развитие на децата и учениците. Това развитие може да се измерва с ефективността на обучението. М. Тенева извежда като средства за повишаване на ефективността на училищното учене използването на специфична дидактическа технология, поставяне на ученика като активен участник в процеса, индивидуализацията и диференциацията в обучението, стимулиране на информалното и неформално учене (с присъщите им вътрешна мотивация и самостоятелност), проблемно базираното обучение и др. (М. Тенева, 2016, 111) Наред с водещото значение на обучението в интелектуалното възпитание, много силно е влиянието на организираните неурочни форми – състезания, конкурси, олимпиади на различни нива; тематични форуми, срещи и беседи, дискусии; екскурзии. Децата участват в тях в по-различна позиция, имат личен принос към събитията, възможност да действат по-освободено и творчески, преживяват и емоционално включването си и това е стимул за формиране на позитивно отношение и потребност към познанието.

Своето значимо място в интелектуалното възпитание на децата и учениците има включването им в извънучилищни занимания – школи, кръжоци, центрове за работа с деца и др. Тези институции осигуряват допълнително и индивидуално подпомагане за развитие на изявени способности на децата.

Доказателство са редовните участия, високи резултати и отличия на българските деца и ученици в международни състезания в различни области на познанието – математика, информационни технологии, биология и много други. Съвместната им работа с родителите и училището са път към постигане на по-високи резултати в интелектуалното развитие на децата.

Формираните познавателни нагласи и навици за учене, постигане на успехи, преодоляване на трудности, поставяне на личностно значими цели са предпоставка за включване на децата и учениците в самостоятелно организирани интелектуални занимания. Те са израз на вече устойчиви потребности от познание и в същото време, са двигател в процеса на интелектуално възпитание и развитие, усъвършенствайки активността и самостоятелността на личността.

Крайният резултат от интелектуалното възпитание е развитие на високо ниво на компонентите на познавателната сфера, траен афинитет към познанието, широки компетентности и умения, устойчиви личностни качества, висока интелигентност и като следствие способност за самоусъвършенстване и успешна реализация със значим личен и обществен принос.

Литература: / References:

- A small encyclopedia of psychological tests.* (2004). Sofia: HOMO FUTUROS.
- Aleksandrov, P. (1990). *Intellect and training.* Sofia.
- Chavdarova-Kostova, S. (2001). *Intellect and Education.* Sofia, Ed. VEDA SLOVENIA-ZhG.
- Chavdarova-Kostova, S. (2012). Theoretical foundations of education. In S. Chavdarova-Kostova, V. Delibaltova, B. Gospodinov. *Pedagogy.* Sofia, University publishing house „St. Kl. Ohridski“, 95-224.
- Delors, J. (1996). *Education - the hidden treasure.* / Report of the International Commission on Education for the 21st Century to UNESCO /.
- Desev, L. (1999). *Dictionary of Psychology.* Sofia: Bulgarika.
- Desev, L. (2003). *Pedagogical Psychology.* Sofia: ASKONI-IZDAT.
- Dimitrov, L. (1994). Intellectual Education and Development. In *Theory of education.* Съст. L. Dimitrov, Sofia: ASKONI-IZDAT, 209-228.
- Eysenck, H. (1992). *Check your own I.Q.* Sofia: FISKOM.
- Igov, I. И. (1993). *Psychological tests for employment and application.* Burgas: NOVISSIMA VERBA.
- Kaplan, R., D. Saccuzzo. *Psychological testing.* (2013). Sofia: East-West.
- Klincharski, V. (1989). *Value parameters of the psychic field of the personality.* Sofia.
- Petrova, S. (2010). *School for tomorrow.* Results of Bulgaria's participation in the Program for International Student Assessment PISA 2009. Sofia, Ministry of Education, Youth and Science - Center for monitoring and evaluating the quality of education.
- Petrova, S., N. Vasileva. (2013). *Challenges to School Education.* Results of Bulgaria's participation in the Program for International Student Assessment PISA 2012. Sofia, Ministry of Education and Science - Center for monitoring and evaluating the quality of education.

- Petrova, S. (2016). *Natural Sciences and Technologies in the School of the 21st Century*. Results of Bulgaria's participation in the Program for International Student Assessment PISA 2015. Sofia, Ministry of Education and Science - Center for monitoring and evaluating the quality of education.
- Psychological tests*. Encyclopedia. (2001). Sofia: Faber, DC: S. Kasyanov.
- Radev, P. (2001). *Pedagogy*. Plovdiv: Publishing house Hermes.
- Radev, P. (2015). *Традиции и съвременност в образованието*. Plovdiv, University publishing house „Paisiy Hilendarski“.
- Rubinshteyn, S. L. (1989). *Fundamentals of general psychology*. /In two volumes/. Moskow, Volume II.
- Shivacheva-Pineda, I. (2005). *The student and the teacher in the contemporary educational realities*. Yambol.
- Sternberg, R., W. Williams. (2014). *Educational Psychology*. Sofia: East-West.
- Teneva, M. (2016). *Effectiveness of school learning*. Stara Zagora, Trakia University - Faculty of education.
- Watson, L. (2018). *Educating for Good Questioning: a Tool for Intellectual Virtues Education*. University of Edinburgh, UK <https://doi.org/10.1007/s12136-018-0350-y>
- Zhekova, S. (2005). Knowledge is not taught. *Pedagogy*, 77 (2), 3-6.

Legal documents

- Council Recommendation* of 22 May 2017 on a European Qualifications Framework for lifelong learning and repealing the Recommendation of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 establishing a European Qualifications Framework for lifelong learning (2017/C 189/03). Official Journal of the European Union, 15.6.2017 BG, 15-28.
<https://www.navet.government.bg/bg/media/CELEX-32017H061501-BG-TXT.pdf>
- National Qualifications Framework of the Republic of Bulgaria*.
<https://www.aubg.edu/documents/1536>
- LAW on pre-school and school education*. Prom. - SG, № 79 of 13.10.2015, in force since 1.08.2016.
- Ordinance № 5 / 30.11.2015 г.* for general education. Prom. - SG, № 95 of 08.12.2015, in force since 08.12.2015. Issued by the Minister of Education.
- Ordinance № 12 / 01.09.2016* on the status and professional development of teachers, directors and other pedagogical specialists. Issued by the Minister of Education. <https://www.mon.bg/?h=downloadFile&fileId=10269>

Контакти / Contacts:

Assoc. Prof. **Ivanka N. Shivacheva-Pineda**, PhD
Trakia University - Stara Zagora
Faculty of Education
Stara Zagora, Bulgaria
E-mail: ivanka.shivacheva@trakia-uni.bg

